

O IZVORIMA I HISTORIOGRAFIJI ZA POVIJEST ZADRA U XV STOLJEĆU*

Tomislav Raukar

I. Izvori

Izvorna građa za XV st. zadarske povijesti uglavnom je dobro sačuvana. Ona se može podijeliti u pet skupina:

- 1) javnopravni tekstovi i dokumenti koji su nastali djelovanjem javne vlasti (mletačka vlada, zadarski knezovi i kapetani, zadarska komora);
- 2) privatnopravna građa (notarijat, građa pojedinih osoba);
- 3) statuti, zbornici i zakonici;
- 4) crkveni i samostanski spisi i
- 5) pripovjedni izvori.

Javnopravni izvori upućuju nas prije svega u politički položaj Zadra u prvom stoljeću mletačke vlasti, ali sadrže i važne podatke o društvenim odnosima i gospodarskim prilikama u gradu i njegovu teritoriju u tom razdoblju. Privatnopravna građa, među kojom najistaknutije mjesto zauzimaju brojni svesci zadarskih notara, tvori najvažnije vrelo za poznavanje društveno-gospodarskog razvitka Zadra u XV stoljeću.

Najvažnije sačuvane skupine javnopravnih izvora za XV st. jesu:

1) građa različitih organa mletačke vlade koja se odnosi na cjelokupni razvitak Zadra u XV st. (Mletački državni arhiv);

2) prijepisi vladinih odluka (dukala), učinjeni u Zadru u službene svrhe, koji imaju vrijednost originala:

a) dvije knjige *Dukala i terminacija* u Historijskom arhivu u Zadru (I, 1409—1457; II, 1458—1487), autentični prijepisi XV st., na pergameni;

b) *Registar dukala upućenih zadarskim knezovima i kapetanima*, (1430—1500), u Historijskom arhivu u Zadru, u kojem pored različitih zapisa i odluka zadarskih knezova ima i važnih dukala koje nisu prepisane u knjige *Dukala i terminacija*; autentični prijepisi XV st. na odvojenim, djelomično sačuvanim, listovima od papira;

c) *Ducali della Serenissima Signoria Veneta dal 1409. al 1566*, u Arhivu JAZU u Zagrebu;

---

* Ovaj historiografski uvod sastavni je dio autorove knjige: *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi* (Institut za hrvatsku povijest, monografije 6, Zagreb 1977), koji je iz tehničkih razloga izostavljen prilikom njezina tiskanja; za ovu priliku dopunjen je i radovima koji su objavljeni nakon predaje spomenute knjige u tisak (veljača 1976).

3) Reformacije zadarskog statuta koje sadrže važnu građu za gospodarski i društveni razvitak Zadra u XV st.,¹

4) Odluke zadarskih knezova iz kraja XV st., pretežno o svakodnevnom gospodarskom životu u Zadru, Historijski arhiv u Zadru;²

5) *Katastik zadarske komune* (1431—1561), registar o zakupu općinskih daća, posjeda i prihoda, izvanredno važan za studij poreznog sustava i ekonomskog razvitka Zadra u XV i prvoj polovini XVI st.; originalni rukopis XV i XVI st. na pergameni i papiru, dijelom oštećen vlagom;³

6) *Libri consiliorum*, odluke zadarskog vijeća.⁴

U skupini privatnopravne građe najvažniji je zadarski notarski arhiv XV st. koji se čuva u Historijskom arhivu u Zadru (oko 80 kutija). Iako je iz XV st. sačuvano mnogo svezaka s notarskim imbrevijaturama, ipak je to samo jedan dio građe koju su ostavili zadarski notari, jer je tijekom stoljećâ mnogo notarskih svešćića propalo. Uza sve to, notarski je arhiv najiscrpniji i najpouzdaniji izvor za proučavanje društvenog i gospodarskog razvitka Zadra u XV stoljeću.

Među zadarskim notarima XV st. neki se osobito ističu opsegom i bogatstvom podataka sačuvane građe; njihovu djelatnost možemo razvrstati u četiri razdoblja: a) početak XV st.; b) prva polovina XV st.; c) sredina i druga polovina XV st. i d) kraj XV i početak XVI stoljeća.

U prvoj skupini najvažnija su tri notara koja počinju svoju djelatnost u anžuvinskom Zadru, ali je protežu i u prvo desetljeće XV st.: Petrus de Sarčana (1375—1416), Articutius de Rivignano (1386—1416) i Vannes Bernardi de Firmo (1375—1404). Njihove su imbrevijature uglavnom cjelovito sačuvane i veoma bogate podacima. Toj trojici notara valja dodati i Johannes de Trottis (1404—1407), čiji su spisi malobrojni, ali važni za poznavanje Zadra uoči mletačkog osvajanja.

Na njihov rad nadovezuje se djelatnost središnjeg notara drugog razdoblja, Theodora de Prandino koji radi u Zadru gotovo četiri desetljeća (1403—1441), ali mu vrlo dobro sačuvani spisi teku od 1411. dalje.

Treće razdoblje obilježava rad četvorice notara: Nicolaus Benedicti (1433—1469), Simon Damiani (1440—1476), Johannes de Calcina (1439—1492) i Johannes de Salodio (1455—1501). Opsegom i cjelovitošću sačuvane građe ističu se Šimun Damjanov i Ivan Kalcina koji, uz Teodora de Prandino, tvore glavnu podlogu notarskih spisa XV stoljeća.

Iz posljednjeg razdoblja valja istaknuti dva notara: Antonius Barba (1488—1509) i Antonius de Zandonatis (1491—1535); njihove dobro sačuvane imbrevijature odražavaju promjene koje zadarsko društvo doživljava na prijelomu XV i XVI stoljeća.

¹ Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque diem factis, Venetiis 1564, Reformationes, fol. 98—128.

² Historijski arhiv u Zadru [dalje: HAZ], Spisi zadarskih notara, Johannes de Salodio, B. IV, F. III/1, 1—10.

³ HAZ, Datia et incantus ciuitatis Jadre et eius districtus, L. II (1431—54), III (1455—91), IV (1492—1510), V (1510—14), VI (1514—31) i VII (1531—61).

⁴ Libri consiliorum comunitatis Jadrae I—VIII (1442—1806), Naučna biblioteka u Zadru, br. inv. 26231, Ms. 704.

U sadržajnom pogledu spisi zadarskih notara gotovo u cjelini imaju privatnopravno obilježje. Glavnina dokumenata odnosi se na zemljišnu privredu (kupoprodaja zemljišta, zemljišni ugovori, kupoprodaja loze i dr.), ali su brojni i spisi o poslovanju drugim vrstama nekretnina (kuće, dućani, radionice, solane). Druga velika skupina spisa odnosi se na obrte, među kojima su najvažniji naučnički ugovori; dokumenata o obrtničkoj proizvodnji sačuvano je malo, najviše o gradnji i pregrađivanju kuća, te o brodogradnji. Zasebna skupina ugovora odnosi se na umjetničke obrte (slikarstvo, graditeljstvo, zlatarstvo i dr.). Treća skupina imbrevijatura odnosi se na različite oblike trgovačkog prometa, osobito kreditnu trgovinu i trgovačka društva, ali njihova brojnost postupno opada od sredine XV st. dalje. Među dokumentima o novčanom poslovanju, većina pripada novčanim posudbama.

Zasebna i veoma važna građa zadarskog notarijata XV st. su oporuke; na žalost, veoma je fragmentarno sačuvana i rasuta po mnogobrojnim notarskim sveščićima. Sačuvana je i stanovita količina inventara, popisa imovine. Obje te skupine, važne za poznavanje unutrašnjeg života grada, oskudno su istražene i historiografski upotrijebljene.

Nešto zadarske privatnopravne građe XV st. čuva se i u Arhivu JAZU u Zagrebu,⁵ a za poznavanje razvoja zadarskog društva u tom razdoblju općenito su važni i drugi arhivi jadranskog područja (Historijski arhiv u Dubrovniku i arhivi na talijanskoj obali Jadrana, osobito u Anconi), u zbirkama kojih se nalaze, samo dijelom upotrijebljeni, podaci o demografskim i gospodarskim vezama između različitih jadranskih gradova i regija.⁶

Od građe pojedinih osoba i obitelji iz XV st. vrlo je malo sačuvano. To se u prvom redu odnosi na poslovne knjige zadarskih trgovaca, posjednika ili zakupnika općinskih poreza (quaterna) koje se spominju u izvorima i za koje točno znamo da su ih pojedinci vodili. Od svega toga, što bi bilo dragocjeno za studij gospodarskog razvoja, ništa nije ostalo. Iznimka je poslovna knjiga Donata Matafara iz sredine i druge polovice XV st. o njegovoj stočarskoj proizvodnji, koja lijepo ocrtava ekonomske odnose između vlasnika stoke i njegovih pastira.⁷

Treću važnu skupinu izvora za povijest Zadra u XV st. čine različiti zbornici i statuti. To su u prvom redu statuti ili matrikule zadarskih bratovština i zakonici (Novigradski zbornik, Vranski zakonik).

⁵ Usp. J. Stipišić-M. Šamšalović, *Isprave Arhiva Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu* 2, 1959; 3, 1961; 4, 1961.

⁶ O demografskim i gospodarskim vezama između dvije jadranske obale u XV i XVI st. usp. F. Gestrin, *Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju*, *Istorijski časopis XVIII*, Beograd 1971, 155—63; *Nota sulle antiche relazioni tra le due coste adriatiche, »Fano«*, *Supplemento al n. 5, 1972*, 1—7; *Prispevek k kulturnem življenju Slovanov v Markah v Italiji (XIV—XVII stoletje)*, *Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962)*, Zagreb 1972, 89—96; *Gospodarstvo in družba zahodnojugoslovanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja*, *Zgodovinski časopis XXIX*, 1975/1—2, 45—76; *Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 10, Zagreb 1977, 395—404.

⁷ HAZ, Obiteljski arhivi, Matafari: *Libro di conti della famiglia di ser Donato Matafari (1449)*.

Četvrtu skupinu tvore crkveni i samostanski arhivi s bogatom građom o gospodarskom razvitku, osobito o zemljišnim odnosima (samostani sv. Marije, sv. Krševana, sv. Nikole, sv. Dominika; arhiv nadbiskupije).

Od navedene izvorne građe koja se uglavnom čuva u Mletačkom državnom arhivu, Historijskom arhivu i Naučnoj biblioteci u Zadru, te u Arhivu JAZU u Zagrebu, dosad je vrlo malo objelodanjeno.

Najvažniju zbirku javnopravnih izvora za XV st. objelodanio je S. Ljubić u *Listinama o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike IV—X*, s građom od početka XV st. do g. 1469.⁸ U tim je svescima skupljena pretežno građa iz Mletačkoga državnog arhiva, dok su iz Historijskog arhiva u Zadru upotrijebljene prve dvije knjige Dukala i terminacija. Premda prijepisi u *Listinama* nisu uvijek najbolji, a niti sadrže sav izvorni materijal za to razdoblje, ipak je ta zbirka do danas najvažnije vrelo za poznavanje odnosa između mletačke vlade i dalmatinskih gradova u prvoj polovici XV stoljeća.

Nešto građe iz knjiga Dukala i terminacija objelodanio je i J. Alačević u *Tabulariumu* (1901—1903).⁹ Dopunjujući Ljubićeve *Listine*, on je tiskao ukupno 96 dukala iz prve knjige spomenute zbirke, što u registama, što in extenso, među kojima su i neke koje nisu uopće ili su samo dijelom tiskane u *Listinama*, a važne su za gospodarski razvitak Zadra.¹⁰ Usprkos tome, najveći dio zbirke Dukala i terminacija nije ni do danas objelodanjen.

Iz XV st. nije sačuvan nijedan izvještaj zadarskih knezova mletačkoj vladi, pa u zbirci S. Ljubića *Commissiones et relationes venetae I* prvi izvještaj iz Zadra potječe tek iz g. 1524.¹¹ Iako, dakle, prvi sačuvani izvještaji potječu tek iz sredine prve pol. XVI st., ipak su važni i za zadarsku povijest na prijelazu iz XV u XVI st., osobito izvještaji zadarskog kapetana Zaharija Vallaressa iz 1527. s popisom komunalnih prihoda i rashoda i, što je još važnije, s dragocjenim, poimeničnim popisom svih stanovnika Zadra, te brojem pučanstva u selima zadarskog teritorija.¹²

Izvanredno vrijedan izvor za ekonomsku povijest Zadra u XV i u prvoj pol. XVI st., *Katastik zadarske komune*, dosad gotovo i nije objelodanjen. Nekoliko njegovih fragmenata, o zakupu ninskih daća, objelodanio je G. Praga u zbirci *Atti e diplomati di Nona*,¹³ dok je S. Antoljak tiskao jedan njegov odlomak iz g. 1435. koji se odnosi na *Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu* (1435).¹⁴ Isti autor objelodanio je g. 1949. *Zadarski katastik 15. stoljeća*, vrlo važan izvor za studij agrarnih odnosa na zadarskom teritoriju u prvoj pol. XV stoljeća.¹⁵ *Zadarski katastik* je g. 1421.

⁸ MSHSM, IV, V, IX, XII, XVII, XXI i XXII, Zagreb 1874—91.

⁹ G. Alačević, I libri »Ducali e terminazioni«, *Tabularium*, Gli archivi della Dalmazia, Zadar 1901—1903, vol. I—III, 1—106.

¹⁰ Npr., dukale od 8. VI 1423 (br. 54, str. 63—69) i 14. VIII 1423 (br. 57, str. 70—72), koje su u *Listinama* objelodanjene samo u izvodima, Alačević donosi u cjelini, što omogućuje da se potpunije objasni mletačko stajalište prema zadarskoj proizvodnji soli u prvoj pol. XV stoljeća.

¹¹ MSHSM VI, Zagreb 1876, 170—176.

¹² isto, 194—223.

¹³ Archivio storico per la Dalmazia [dalje: Archivio], vol. XXI/1936, XXII/1936 i XXIII/1937.

¹⁴ *Starine JAZU* 49, Zagreb 1959, 227—234.

¹⁵ na istom mjestu 42, 1949, 371—417.

sastavio zadarski notar Theodor de Prandino, a sadrži popis posjeda zadarske komore. Tekst s dodacima obuhvaća razdoblje od 1421—79, ali njegov najveći dio potječe iz g. 1421, kad je i sastavljen, a najvažniji dodaci idu do g. 1436. ZK je, u stvari, sažetak Katastika zadarske komune, sastavljen na temelju njegovih dijelova koji su danas izgubljeni (KZK je sačuvan od g. 1431. dalje), pa je i u tome njegova vrijednost, iako je ediran prema kasnom, ali sadržajno vjerodostojnom prijepisu iz druge pol. XVII stoljeća.

Nešto javnopravne građe iz zadarskog arhiva nalazi se u spomenutoj Praginoj zbirci *Atti e diplomati di Nona*. Osim fragmenata iz Katastika zadarske komune autor je u tu zbirku uklopio i neke dokumente iz Dukala i terminacija, te iz Registra dukala upućenih zadarskim knezovima i kapetanima 1430—1500.¹⁶

Od javnopravnih dokumenata koji su nastali djelovanjem upravnih organa zadarske komune malo je sačuvano, a od toga još manje tiskano. Premda zapisnici zadarskog općinskog vijeća (*Libri consiliorum*), u skladu s njegovom nadležnošću u mletačkom razdoblju, ne sadrže važnijih podataka za ekonomski razvitak, ipak nas upoznaju s općinskim službama i njihovom podjelom među najistaknutije patricijske obitelji. Od sačuvanih zapisnika tiskano je vrlo malo. V. Brunelli je u prilogu *I Libri Consiliorum della Città di Zara* opisao prvu knjigu zapisnika vijeća, naveo općinske magistrature, citirajući dijelom svega nekoliko dokumenata koji su mu se činili važnijima.¹⁷ Na taj rad nadovezao je U. Inchiostri svojim prilogom *Appunti e notizie di storia dalmata; Dai »Libri Consiliorum« di Zara*, ali se, na žalost, ograničio na tiskanje nekoliko dokumenata iz XVIII stoljeća.¹⁸

Za zadarsku gospodarsku, osobito pomorsku, povijest potkraj XIV i u početku XV st. mnogo je važnija zbirka od 12 sudskih dokumenata zadarske *Curia consulum et maris* koju je objelodanio A. Krekich (La »Curia consulum et maris« del comune medioevale zaratino e alcuni suoi atti), a koji se odnose na razdoblje od 1396. do 1415.¹⁹ Premda se djelatnost Curie consulum et maris odnosi prije svega na anžuvinsko razdoblje, ipak je njezina građa zanimljiva već i kao svjedočanstvo ekonomsko-pomorske stagnacije Zadra nakon 1409, jer se otad inače živa djelatnost te magistrature postupno gubi.

Dok je, prema tome, u posljednjih stotinjak godina tiskano barem nešto javnopravne građe, dotle iz najvažnijeg arhivskog fonda, a to je zadarski notarski arhiv XV st., gotovo ništa nije objelodanjeno, dakako, ne uzimajući u obzir izvode i fragmente iz notarskih spisa koji su kao znanstveni aparat dodani raspravama i monografijama. Jedini objelodanjeni fragment notarskih spisa, koji ne potječe iz XV, nego iz početka XVI st., jest *Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii Iadrae*, u izdanju S. G u n j a č e.²⁰ Premda se tu radi o registru za notarske spise, dakle o arhivskoj

¹⁶ V. bilj. 13.

¹⁷ *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* V, Split 1882, 44—46, 59—61, 91—94.

¹⁸ *Archivio* VIII/1929, 401—408.

¹⁹ *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria* I, Zadar 1926, 148—171; Krekich je tu tiskao samo manji dio građe koja se čuva u HAZ-u, u skupini *Curia consulum et maris*.

²⁰ *Starine* 42, 261—347.

pomoćnoj knjizi, a ne o izdanju samih notarskih spisa, ipak su i ta kratka regesta važna za poznavanje razvitka Zadra na prijelomu XV u XVI stoljeće.

Važan je izvor za poznavanje obrta u kasnosrednjovjekovnom Zadru građa o bratovštinama, osobito njihovi statuti ili pravila (matrikule). Većina zadarskih bratovština u XV st. imala je vjersko i dobrotvorno obilježje, ali su neke od njih bile i strukovne. Koliko je dosad poznato, zadarske strukovne bratovštine nastaju u XIV st., ali su samo za neke sačuvane i njihove matrikule. Od objelodanjenih matrikula strukovnih bratovština valja prije svega spomenuti onu mornara i ribara iz 1475, koju je edirao V. Brunelli g. 1882.²¹ Ta je matrikula važna po tome što nas upoznaje ne samo s upravnom strukturom bratovštine nego i vrlo jasno izražava strukovne interese zadarskih mornara u XV i XVI stoljeću. Od prve poznate zadarske strukovne bratovštine, postolara (spominje se prvi put 1318), nije, doduše, sačuvan njezin statut, ali neke odredbe iz notarskog instrumenta od 25. I 1406. o zakupu radionice za strojenje kože (zudeca) koje donosi Nada Klaić u raspravi »*Fra-talea artis calegariorum de Jadra*« štite strukovne interese članova bratovštine.²² Matrikulu, pak, bratovštine sv. Jakova, koja, doduše, nije bila strukovna, nego izrazito staleška bratovština, pa je po tome i značajna u povijesti Zadra pod mletačkom vlašću, objelodanila je 1972. Maja Novak-Sambrailo.²³

Među izvorima za gospodarsku povijest kasnosrednjovjekovnog Zadra, prvenstveno za poznavanje zemljišnih odnosa, istaknuto mjesto zauzimaju, pored naprijed spomenuta Zadarskog katastika, *Novigradski zbornik* i *Vranski zakonik*.

Novigradski zbornik iz 1551. i 1553, koji kodificira hrvatsko običajno pravo u širem zadarskom zaleđu, što znači da se njegove odredbe jednako odnose i na XV st., objelodanjen je dosad nekoliko puta. Najbolje je izdanje što ga je učinio M. Barada u radu *Starohrvatska seoska zajednica*, s talijanskim originalom i prijevodom na hrvatski jezik.²⁴ Drugi važan zakonik sa širega zadarskog teritorija, Vranski zakonik iz 1454, objelodanio je g. 1971. sovjetski povjesničar M. M. Frejdenberg, prema kasnom, ali sadržajno pouzdanom, prijepisu, vjerojatno iz XVIII stoljeća.²⁵ Spomenutim izdanjima olakšana je upotreba i studij tih važnih spomenika hrvatskog običajnog prava XV stoljeća.

Arhivska građa zadarskih samostana, prilično obilno sačuvana, malo je objelodanjena. U arhivu samostana sv. Marije u Zadru čuva se oko 1350 ispra-

²¹ V. Brunelli, *Forma matricule marinariorum et piscatorum Jadre*, Dubrovnik 1882.

²² Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962), Zagreb 1972, 147.

²³ M. Novak-Sambrailo, *Matrikula bratovštine sv. Jakova iz Galicije u Zadru*, Radovi Arhiva JAZU I, 1972, 5—31.

²⁴ M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb 1957, 158—77.

²⁵ M. M. Frejdenberg, »Vranski zakonik«, novi spomenik hrvatskog običajnog prava, Radovi Instituta JAZU u Zadru [dalje: Radovi] 18, 1971, 336—340; usp. T. Raukar, *Marginalia uz novootkriveni »Vranski zakonik« iz godine 1454*, *Historijski zbornik* [dalje: HZ] XXV—XXVI, 1972—73, 369—375. U posljednjem svesku Radova Filozofskog fakulteta (18), Zadar 1979, objelodanio je S. Antoljak opširan prilog »Vransko običajno pravo« (167—220), u kojem donosi, za sada najstariji sačuvani, cjelovit tekst prijepisa VZ-a iz Luciusove ostavštine u Kaptolskom arhivu u Splitu, nastao »po svoj prilici 70-ih godina 17. stoljeća« (174).

va na pergameni od XI—XVIII st., od kojih je većina (1045) zadarskog podrijetla; od njih oko 230 isprava pripada XV stoljeću. Od tog bogatstva objelodanjene su samo one koje je obuhvatio Smičiklasov Diplomatički zbornik (do 1385). Preostale pergamene vrlo su slabo proučene i poznate. To podjednako vrijedi i za arhivske fondove drugih zadarskih samostana, s razlikom da za samostane sv. Dominika i sv. Krševana postoje barem djelomični pregledi njihove građe u registama. Za samostan sv. Dominika takav je pregled sastavio E. Böttner u *Tabulariumu* (1901—1903),²⁶ a S. Ljubić je u *Dva popisa listina glasovitoga manastira sv. Krševana u Zadru* objelodanio izbor iz samostanske građe.²⁷ Ali dok je prvi Ljubićev popis, koji ide do g. 1409, najvećim dijelom postao suvišan nakon izlaženja Smičiklasova Diplomatičkog zbornika, a uz to se gotovo i ne odnosi na XV st., dotle drugi popis, u stvari arhivska regesta iz početka XIX st., obuhvaća i XV st., zadržavajući i danas vrijednost kao pregled svetokrševanskog fonda.

Od građe zadarske nadbiskupije i kaptola gotovo ništa nije edirano, osim *Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1449—1496 god.)* od L. Jelića, ali u tom izboru iz nadbiskupova dopisivanja, pretežno s crkvenim osobama, gotovo i nema podataka za društveni i gospodarski razvatak Zadra u XV stoljeću.²⁸

I na kraju, valja spomenuti još dvije zbirke izvorne građe iz XV st., različita podrijetla i oblika. God. 1938. objelodanio je F. Šišić *Nekoliko isprava iz početka XV st.*²⁹ Pod tim skromnim naslovom krije se pravi diplomatar, vrlo vrijedna zbirka od 131 isprave (1401—08), od kojih se jedan dio odnosi i na zbivanja u dalmatinskim gradovima u razdoblju prije prodaje Dalmacije (1409); među njima ima i važnih isprava za povijest Zadra. U dva sveska zbirke *Miscellanea* koju je 1949—52. edirao Državni arhiv u Zadru, s ciljem da pokaže raznolikost i bogatstvo još neobjelodanih fondova tog arhiva, ima zanimljivih dokumenata i za zadarsku povijest XV stoljeća.³⁰

U skupini pripovjedni izvori, koja je upravo za zadarsko XV st. vrlo skromna, valja istaći *Memoriale* Pavla Pavlovića, nekoliko puta ediran, od kojih je najbolje izdanje F. Šišića pod nazivom *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga*.³¹ Pavlovićev Ljetopis, koji u obliku kronike prati događaje u dalmatinskim gradovima, osobito u Zadru, i u srednjovjekovnoj Hrvatskoj od 1371. do 1408. važan je izvor za zadarsku povijest u desetljećima koja prethode konačnom podvrgavanju Zadra Veneciji. Šišić je na kraju dodao i 6 isprava iz kraja XIV i početka XV st. kojima je Ivan Lucius u *Inscriptiones Dalmaticae* (Venecija 1673) dopunio svoje izdanje Pavlovićeve Ljetopisa.

²⁶ E. Böttner, *L'archivio del soppresso monastero di san Domenico in Zara, Tabularium 1901—1903*, 11—176 i 1—16.

²⁷ *Starine* 19, Zagreb 1887, 81—171.

²⁸ isto 29, 1898, 33—94.

²⁹ isto 39, 1938, 129—320.

³⁰ *Miscellanea* I, Zadar 1949; II—IV, 1950—52.

³¹ *Vjesnik zemaljskog arkiva* VI, Zagreb 1904, 1—59.

II. Historiografija

Pristupajući ocjeni historiografskih rezultata u istraživanju zadarske povijesti XV st., moramo odmah na početku istaknuti da hrvatska historiografija (a ni druge južnoslavenske historiografije) još nema ni temeljit rad o mletačko-hrvatskim (južnoslavenskim) odnosima ni o razvitku Dalmacije pod vlašću Venecije, a niti povijest Zadra u mletačkom razdoblju! To, dakako, ne znači da se o tim problemima nije u našoj historiografiji pisalo, ali uvijek ili usput, u okviru širih cjelina, ili su obrađivani samo pojedini fragmenti tih problema.

Premda je dosad napisano više pregleda povijesti Dalmacije pod vlašću Venecije, ipak oni, uz neosporne historiografske rezultate, pokazuju i stanovite propuste, odražavajući time stupanj razvoja naše medievistike.

Prošlost Dalmacije I—II od G. Novaka (Zagreb 1944) do sada je najopsežniji pregled povijesti Dalmacije u hrvatskoj historiografiji. To je djelo bilo široko zasnovano, uključujući i neke elemente kulturnog razvoja, ali mu je težište na političkom razvoju dalmatinskih gradova. Autor je nešto manje pažnje obratio socijalnim i gospodarskim odnosima, ali je ono ipak i danas temeljno historiografsko vrelo za upoznavanje s bogatom prošlošću Dalmacije.

Prikaz povijesti Dalmacije pod mletačkom vlašću od J. Tadića u Historiji naroda Jugoslavije II, pod naslovom *Mletačka Republika i Dalmacija*, bio je drugačije koncipiran, prije svega iscrpnijim izlaganjem nekih oblika ekonomskog razvoja.³² Unatoč tome, upravo je XV st. povijesti Dalmacije u tom tekstu vrlo oskudno opisano, a i općenita sažetost u objašnjavanju društvene strukture i njezinih promjena u dalmatinskim komunama očito je svjedočila o nedovoljnoj proučenosti arhivske građe iz mletačkog razdoblja i jasno upozoravala na buduće historiografske zadatke.

Jedini iscrpan pregled povijesti Dalmacije, i to upravo u XV st., rad je M. Šunjića *Dalmacija u XV stoljeću* (Sarajevo 1967). Izrađen većim dijelom na neupotrijebljenoj izvornoj građi iz mletačkog arhiva, taj je rad nastojao temeljito osvijetliti oblike života u Dalmaciji XV st., što je autoru i uspjelo, ali ipak ni on nije bio bez nedostataka. Dok je Šunjić znatnu pažnju obratio organizaciji političke vlasti u mletačkoj Dalmaciji XV st., donoseći i zanimljive podatke o različitim oblicima života gradskog i seoskog društva, dotle je oskudno prikazao ekonomski razvoj dalmatinskih gradova, što je bio korak natričak i u odnosu na Tadićev prikaz u HNJ II. Unatoč tome, Šunjićevo djelo vrijedan je historiografski rezultat i dobar temelj daljem istraživanju našega XV stoljeća.

Obilježja talijanske iredentističke historiografije o Dalmaciji, napose o mletačkom periodu, dobila su najjasniji izraz u djelu *Storia di Dalmazia* (Padova 1954) G. Prage. Poput drugih iredentističkih historiofografa, vezanih od reda za Zadar, Praga je polazio od teze da su srednjovjekovni dalmatinski gradovi talijanske komune, nekritički pri tom veličajući vrhovništvo Venecije nad njima. Nastojeći da što više istakne svoj ideal, vlast Venecije, Praga na neprihvatljiv način tumači neke povijesne pojave. Kada, na primjer, govori o prilikama u gradovima između 1391. i 1409, on želi uvjeriti čitaoca da se u njima stvara »un netto orientamento verso il dominio di Venezia« i da se raz-

³² Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1958, 248—90, 634—40, 1228—1244.

mišlja »con nostalgia al dominio veneziano« (132). Takav zaključak temelji na činjenici što su se neki gradovi tada doista nudili Veneciji, ali prešućuje primjere ogorčena otpora Republici (Šibenik, Trogir) i činjenicu da je Zadar prihvatio mletačku vlast tek kad je na to bio primoran prodajom 1409. Premda Praga mora priznati da je godina 1409. označila zamiranje komunalne autonomije, što pokušava opravdati povijesnom nužnošću, ipak se ne usteže od zaključka da je vlast Venecije donijela gradovima »pace, liberta, sicurezza e continuita di storia« (141). Dakako, Praga posve prešućuje stvarne, prvenstveno ekonomske, posljedice mletačkog dominija, pa je stoga njegov opis dalmatinskoga XV st. dalek od objektivne stvarnosti.

Zanimanje naše historiografije za problem mletačke vlasti bilo je u kraćim priložima i raspravama još oskudnije, nego u širim prikazima i sintezama. U članku *Dalmacija pod mletačkom vlašću*, G. Stanojević se, na žalost, pretežno zadržao na općepoznatim činjenicama o ekonomskom slabljenju, turskom pustošenju itd., položivši pri tom težište na prikaz XVII i XVIII st., a da problemu mletačke vlasti ipak nije pristupio cjelovitije i kompleksnije.³³ Pokušaj J. Tadića da u predavanju *Venecija i Dalmacija u srednjem veku* utvrdi ulogu i uvjetovanost mletačke vlasti bio je uspješniji, ali neki autorovi zaključci ponešto iznenađuju.³⁴ Inzistiranje autora da mletačku politiku u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji prikaže kao »zaštitu« pred Hrvatima i Neretljanima nije prihvatljivo, a uporno isticanje teze da je Dalmacija bila Veneciji zanimljiva isključivo kao »obezbeđenje pomorskog puta koji je spajao s Levantom« (17) i da ona u Dalmaciji nije imala nikakvih ekonomskih interesa (15) nije očito bilo u skladu s poznatom izvornom građom (na primjer, proizvodnja soli!). Mnogo je bolji završni dio priloga u kojem je istakao jak utjecaj Venecije na cjelokupni život i društvo u Dalmaciji, o čemu još nema cjelovita i kritičkog prikaza, premda je na to još 1933. s pravom upozorio Lj. Karaman u knjizi *Umjetnost u Dalmaciji, XV. i XVI. vijek*.³⁵

Nasuprot talijanskoj historiografiji koja je pokazivala veliko zanimanje za povijest Zadra, rezultati hrvatske historiografije u istraživanju povijesnog razvoja toga grada, u kojem se najjasnije prelama gotovo tisućugodišnji odnos Venecije prema hrvatskoj obali Jadrana, bili su sve donedavno skromni.³⁶ Jedini pregled zadarske povijesti koji je imala hrvatska historiografija bio je *Presjek proz povijest grada Zadra* od G. Novaka, ali je on uglavnom ostao u okvirima političke povijesti i već poznatih činjenica, što vrijedi i za prikaz XV stoljeća.³⁷ Zbog toga su historiografsku podlogu za pristup povijesti Zadra tvorila djela V. Brunellija i A. de Benvenutija.

Nadovezujući na djelo *Storia di Zara* od V. Brunellija, u kojem je temeljito prikazan politički i upravni razvitak Zadra do 1409,³⁸ A. de Ben-

³³ Istoriski pregled I, 1954, br. 3, 11—17.

³⁴ Jugoslovenski istorijski časopis 1968/3—4, 5—17.

³⁵ Lj. Karaman, *Umjetnost u Dalmaciji, XV. i XVI. vijek*, Zagreb 1933, 5.

³⁶ Stanovita zamjena za povijest Zadra bile su dvije edicije: Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964. i Radovi 11—12, Zadar 1965, u kojima je skupina autora obradila različite aspekte zadarske prošlosti, pa i razdoblje kasnog srednjega vijeka.

³⁷ Radovi 11—12, 1965, 7—76.

³⁸ V. Brunelli, *Storia di Zara I, Venezia 1913*.

venuti je objelodanio knjigu *Storia di Zara dal 1409 al 1797* (Milano 1944). Budući da je to jedini cjeloviti prikaz zadarske povijesti u mletačkom razdoblju, valja o njemu kazati nešto više. U metodičkom je pogledu Benvenutijeva *Storia* u potpunosti zastarjela: nije to uopće sinteza koja bi sustavno objašnjavala pojedine razvojne elemente i etape, nego svojevrsna kronika koja, od dukale do dukale, mehanički nabraja političke događaje. S druge strane, i to je djelo iredentistički obojeno, ispunjeno usrdnim divljenjem prema Serenissimi i zbog toga, kao i *Pragina Storia*, utemeljeno na jednostranim prikazima, Štoviše, dok je Praga ipak istakao i nastojao opravdati mletačko ograničavanje gradske upravne samostalnosti, Benvenuti je i to prešutio, pazeći da nijednom rečenicom ne otkrije stvarna obilježja mletačke vlasti. Ukratko, umjesto znanstvene analize u tom djelu nalazimo samo nekritičko, neobjektivno divljenje. Benvenuti se stoga uopće ne osvrće, niti pokušava objasniti, ekonomsku politiku Venecije u Dalmaciji, a zadarsko-mletački antagonizam i stav patricijata prema Veneciji toliko umanjuje i ublažava da stvara posve pogrešnu predodžbu o zadarskom XV stoljeću. Nešto su veće vrijednosti poglavlja X—XV, u kojima opisuje unutrašnji, svakodnevni život Zadra. Premda je i taj prikaz nesustavan, ipak sadrži barem podatke koji mogu korisno poslužiti pri istraživanju pojedinih problema.

Tek u najnovije doba objelodanjeni su radovi s kojima je hrvatska historiografija uspostavila ravnotežu s djelatnošću talijanskih povjesničara i koji mogu biti naše polazište u budućem istraživanju zadarske povijesti. U opsežnoj knjizi *Zadar u srednjem vijeku* (Zadar 1976), Nada Klaić i I. Petricioli ocrtali su s različitih aspekata razvoj grada od sredine VI do početka XV st., uklapajući ga, za razliku od talijanskih povjesničara, ne samo u razvoj jadranskog područja nego i hrvatskog zaleđa i u cjelinu hrvatske povijesti. Pri tom je iscrpno opisan ne samo politički nego i gospodarski i umjetnički razvitak grada, pa ta knjiga sintetizira cjelokupan napor naše historiografije u istraživanju prošlosti Zadra.^{38a} T. Raukar je, u knjizi *Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi* (Zagreb 1977), izvršio analizu ekonomskog razvoja zadarskog društva u prvom stoljeću mletačke vlasti.^{38b}

Od radova koji opisuju izgled Zadra u XV st. valja spomenuti dva. To je *Zara cristiana I—II* C. F. Bianchija (Zadar 1877—79) koji je sadržajno širi od svog naslova, jer u sebi uključuje mnoge podatke, ne samo o crkvenim građevinama nego i za nedovoljno istraženu topografiju Zadra i njegova teritorija. *Lik Zadra u srednjem vijeku* od I. Petriciolija, pak, odražava razvitak istraživanja o Zadru u posljednjim desetljećima i najpotpunije oba-

^{38a} U prilogu »Zadar na prijelomu XV i XVI stoljeća«, I. Petricioli donosi široku panoramu unutrašnjeg života Zadra u tom razdoblju (Zbornik radova o Federiku Grisogonu, Zadar 1975, 9—26); autor analizira i Valaressov popis zadarskog pučanstva iz 1527.

^{38b} Usp. ocjene B. Krekića, u *The American Historical Review* Vol. 83, No. 4, 1978, 991—92, i F. Gestrina u *Zgodovinskom časopisu* XXXII, 1978, 347—349, te prilog M. M. Frejdenberga »Vnutrennjaja žiznj dalmatinskoga goroda, Razmyšlenija nad knjigoj T. Raukara«, *Hozjajstvo i obščestvo na Balkanah v srednie veka*, Kalinin 1978, 75—99.

vještava o umjetničkom razvoju i urbanističkom izgledu grada u kasnom srednjem vijeku.³⁹ Ta kratka, ali vrlo dobra, sinteza neophodna je ne samo istraživaču umjetničkog nego i ekonomskog života Zadra u XV stoljeću.

Političko-upravni položaj Zadra i drugih dalmatinskih komuna pod Venecijom historiografski je dobro istražen, osobito u radu *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom* od Maje Novak (Zadar 1965). Autorica je u njemu savjesno i temeljito prikazala stvarni položaj dalmatinskih komuna pod mletačkim dominijem, suprotstavljajući tako iredentističkim tezama Prage, Benvenutija ili Teje znanstveni pristup tom važnom problemu. Istim pitanjem pozabavio se i M. Šunjić u već spomenutoj knjizi *Dalmacija u XV stoljeću*.⁴⁰ Njegov prikaz mletačke uprave u Dalmaciji u XV st. šire je koncipiran, nego u radu M. Novak, jer je iscrpno opisao ne samo stav Venecije prema gradskoj autonomiji nego i funkcioniranje mletačkih organa u gradovima, vojnu organizaciju i upravnu strukturu gradskih distrikata.⁴¹

Zadarskom statutu posvećena je iscrpna radnja I. Beuca *Statut zadarske komune iz 1305. godine*.⁴² Budući da se taj statut nije sačuvao u svom izvornom obliku, nego u onom koji je dobio u XV i XVI st., to je kasna redakcija utjecala i na njegov sadržaj. Venecija je iz statuta izbacila one dijelove koji nisu bili u skladu s novim položajem Zadra. To je razlog što se u zadarskom statutu malo govori o komunalnim organima i službama. Uza sve to, statut je važno vrelo za poznavanje cjelokupnog unutrašnjeg života grada i njegova teritorija, jer su te odredbe uglavnom stoljećima ostale nepromijenjene. Beuc je podrobno analizirao statut, ali se nije obazreo na statutarne prilike zadarske komune nakon 1409, iako reformacije zadarskom statutu, donesene u XV i XVI st., sadrže mnogo važnih podataka o tome.

U dvjema posebnim raspravama Maja Novak je opisala *Sudstvo, državnu upravu i gradnje u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*,⁴³ te *Zadar, glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije*,⁴⁴ pri čemu je težište položila na građu XVI i XVII stoljeća.

O upravnoj strukturi zadarskog distrikta, odnosno seoskog teritorija, bilo je dosta govora u historiografiji, a u središtu je bilo pitanje *liga i posoba*. Pravna historiografija raspravlja o tom problemu već preko stotinjak godina (A. Reutz, Vl. Mažuranić), pouzdano opisujući pravnu nadležnost i strukturu liga i posoba, ali ne uspijevajući da iole sigurnije riješi važno pitanje njihova podrijetla. O tome je u historiografiji izneseno više teza. Dok je Đ. Ljubić u opsežnoj studiji *Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu*,⁴⁵ postavljao zadarske lige i posobe u širok kontekst

³⁹ Radovi 11—12, 1965, 143—186.

⁴⁰ U poglavlju: Organizacija mletačke vlasti u Dalmaciji petnaestog stoljeća, 97—184.

⁴¹ Vojnu organizaciju u mletačkoj Dalmaciji XV st. isti je autor podrobno opisao u radu: »Stipendiarii veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletački plaćenici u XV vijeku«, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII*, 1962, 251—288.

⁴² *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci II*, 1954, 493—781.

⁴³ Radovi 6—7, 1960, 237—255.

⁴⁴ isto 11—12, 1965, 187—202.

⁴⁵ Rad JAZU 240, 1931, 2—76.

različitih zaštitnih udruženja širom srednjovjekovne Evrope, ističući prilično oprezno »mogućnost, da je ta ustanova [tj. liga; T. R.] bila izravno prenesena iz Italije, ili da su bar talijanska udruženja za međusobnu zaštitu služila kao uzor našim ligama« (26), dotle je I. Grgić, u članku *O ligama i posobama, Nekoliko priloga za njihovo proučavanje*,⁴⁶ lige nazvao »stoljetnim samorodnim ustanovama« (2). Ne izjašnjavajući se, posve razumljivo, određeni je za vrijeme njihova postanka, Grgić ipak ističe da se »mora otkloniti kao skroz neosnovano i mišljenje da se institut liga kod nas pojavio tek sredinom XV stoljeća« (2), iznoseći pretpostavku »da su lige u zadnje predmletačko doba bile dosegle visoke forme razvitka« (3). Grgić se istodobno opravdano suprotstavio mišljenju G. Prage da terminacija iz 1455. označava »početak liga u Dalmaciji« (3). Svako daljnje raspravljanje o instituciji liga nužno se kretalo unutar tako postavljena određivanja o njihovu podrijetlu. Dok se u Tadićevu tekstu o Dalmaciji u HNJ II samo usput ističe da je »u nekim dijelovima sjeverne Dalmacije Venecija zatekla i u prva dva stoljeća svoje vladavine zadržala jednu ustanovu seoske samouprave nazvanu posoba« (264), dotle se M. Šunjić 1967. više priklonio Ljubićevu mišljenju, zaključujući da je Grgić svoje tvrdnje iznio »manje oprezno i ne starajući se o argumentima«. ⁴⁷ Sovjetski, pak, povjesničar M. M. Frejdenberg nazvao je tu Šunjićevu kritiku Grgićeve teze »nerazumljivom«, pa je, govoreći o ligama i posobama, zaključio da se stvarno radi »o vrlo starim ustanovama, ali koje su obnovljene u novim uvjetima«, te da je »Grgić bio potpuno u pravu«. ⁴⁸ Iako, prema tome, u literaturi nije moglo biti izneseno posve sigurno mišljenje o obilježjima i podrijetlu liga, ipak je historiografija upozorila na okvir unutar kojega to pitanje valja rješavati.

Odnosima između Zadra i turskog zaleđa osobito se u više radova bavio S. M. Traljić. Od tih valja istaknuti: *Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća*⁴⁹ i *Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova*,⁵⁰ u kojima su ti odnosi temeljito i kritički obrađeni. Između ostaloga, autor je dokazao da do prvih turskih provala na zadarski teritorij nije došlo 1468, kako se u historiografiji općenito držalo, nego već 1432, pa je time djelovanje turskog faktora pomaknuto za čitavu trećinu stoljeća unatrag, što je od važnosti za analizu ekonomskih prilika u zadarskom distriktu.⁵¹

Premda su se topografijom zadarskog distrikta i šireg zadarskog teritorija bavili mnogi istraživači, od Bianchija i L. Jelića⁵² do M. Barade,⁵³ P. Sko-

⁴⁶ Zadarska revija (dalje: ZR) III, 1954, 1—15.

⁴⁷ Šunjić, Dalmacija, 180.

⁴⁸ M. M. Frejdenberg, *Derevnja i gorodskaja žiznj v Dalmacii XIII—XV vv.*, Kalinin 1972, 96, bilj. 112.

⁴⁹ Radovi 11—12, 1965, 203—227.

⁵⁰ isto 16—17, 1969, 529—548.

⁵¹ Traljić, *Zadar i turska pozadina*, 203—4.

⁵² Bianchi, *Zara cristiana*; L. Jelić, *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. III, 1898/99, 33—126.

⁵³ M. Barada, *Lapčani*, *Rad JAZU* 300, 1954, 473—535.

ka,⁵⁴ V. Valčića⁵⁵ i S. Antoljaka,⁵⁶ ipak postoji samo jedan cjelovit prikaz njegova razvitka od X do početka XV st. i to I. Beuca, u spomenutom radu o zadarskom statutu.⁵⁷ Beučev opis razvitka zadarskog distrikta različito je ocijenjen u historiografiji. I. Grgić ga je vrlo povoljno ocijenio, istaknuvši da se time prije Beuca nitko nije bavio,⁵⁸ ali je S. Antoljak zaključio da je Beuc pisao o zadarskom distriktu »dosta hipotetički i suviše smiono i neuvjerljivo«, zamjerivši mu da »nije ulazio u promjene ovog distrikta iza 1409. godine.«⁵⁹ Nasuprot tome, Nada Klaić je, u prilogu *Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra*,⁶⁰ postavila u središte svog osvrta problem kriterija po kojem valja pratiti razvitak distrikta. Ona je konstatala da je Beuc »uzeo pri zaključivanju u obzir samo pravni kriterij«, smatrajući, s pravom, da on »nije dovoljan za zaključivanje« (134). Zaključila je da pri opisivanju opsega distrikta u XII i XIII st. valja »uzeti u obzir i političko-teritorijalno uređenje susjednog hrvatskog teritorija«, te ocijeniti i protumačiti ninsku ispravu iz 1205. i zadarsku iz 1242 (138). Pitanje razvitka zadarskog distrikta, prema tome, nije do kraja riješeno, ali valja istaći da to zbog oskudnosti izvora i nije moguće.

Etničkim odnosima i problemu migracija u kasnosrednjovjekovnom Zadru obraćeno je u historiografiji malo pažnje. Za XV st. o tome nemamo nijednog priloga. K. Jireček je, doduše, u svom kapitalnom djelu *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka* (1901—04) pratio odnos romanskog i slavenskog elementa do kasnoga srednjeg vijeka, ali su neki njegovi zaključci ipak ostali sporni.⁶¹ Osim toga, Jireček svoj rad nije temeljio na iscrpnoj analizi notarskih spisa, iako se samo na temelju njih mogu donijeti barem donekle točni zaključci, što osobito vrijedi za Zadar u kasnom srednjem vijeku. Usprkos tome, Jirečekovo djelo bogato je podacima, pa je stoga neophodno svakom istraživaču.

Jedine dvije rasprave koje izravno opisuju zadarsko pučanstvo: *Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI i početkom XVII st. gledano kroz matice*

⁵⁴ P. Skok, Postanak hrvatskog Zadra, Radovi 1, 1954, 37—68.

⁵⁵ V. Valčić, Granice ninske županije, Rad JAZU 288, 1952, 95—112.

⁵⁶ Prvenstveno u već spomenutim radovima: Zadarski katastik i Pobiranje mariturne, te u prilogu: »Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra«, Radovi 9, 1962, 55—115. Usp. i noviji rad istog autora: »Nekoliko primjera o postojanju feuda u zadarskoj kopnenoj regiji iza 1409. godine, (Prilog poznavanju razvoja feudalizma u Dalmaciji tokom 15. stoljeća)«, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 16, Zadar 1977, 157—174.

⁵⁷ U poglavlju: Zadarski distrikt od X. do XV. stoljeća, 522—540.

⁵⁸ Kritički osvrt u ZR V, 1956, 296—298.

⁵⁹ Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva, 59, bilj. 24.

⁶⁰ Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 129—139.

⁶¹ Srpski prijevod Jirečekova djela »Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters« (Beč, 1901—1904), u Zborniku Konstantina Jirečeka II, Posebna izdanja SAN, Beograd 1962. Usp. o tome Vesna Jakić-Cestarić, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, Radovi 19, 1972, 99—166; ista, Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII. stoljeća, isto 21, 1974, 291—337; ista, Zadarska ženska osobna imena u XIII stoljeću — odraz i rezultanta prethodnih simbiotskih procesa u gradu i porijekla novijih doseljenika, isto 24, 1977, 143—225.

vjenčanih R. Jelića⁶² i Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka A.-R. Filipija⁶³ ne odnose se na XV, nego na period od XVI st. dalje. To je uvjetovano najstarijim sačuvanim maticama i prvim potpunim popisom pučanstva Zadra i njegova teritorija koji potječe iz g. 1527. Uza sve to, navedeni prilozi — kao i popis iz 1527. — važni su i za XV st., jer mogu poslužiti, uz potreban oprez, za barem približno utvrđivanje broja zadarskog pučanstva u prvom stoljeću mletačke vlasti, a prije turskih pustošenja u prvoj pol. XVI stoljeća.

Na isti način, popis zadarskog pučanstva iz 1527. može se upotrijebiti i kao približan pokazatelj za utvrđivanje brojčanog odnosa između različitih slojeva zadarskog stanovništva u XV st., prije svega za brojčani omjer patricijata i pučana, što nije posve nevažno pri istraživanju klasnih odnosa među njima. Premda je o tom problemu dosta pisano u historiografiji, ipak ne postoji zaseban rad koji bi svestrano i temeljito istraživao razvitak klasnih odnosa, bilo općenito u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, bilo napose u Zadru. Iznimkom možemo smatrati jednu kraću raspravu J. Tadića i nekoliko priloga sovjetskog povjesničara M. M. Frejdenberga. U prilogu *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme Renesanse* J. Tadić je nastojao odrediti društvene slojeve i njihova obilježja u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, ali se u tekstu ipak osjećala razlika u istraženosti i poznavanju arhivske građe od strane autora između Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova.⁶⁴ Istom problemu mnogo je temeljitije, u nekoliko radova, pristupio M. M. Frejdenberg. Dok se njegov prilog *Social connections and antagonisms in dalmatian towns of the XV—XVI centuries* bavi odnosima između društvenih klasa, i to pretežno na temelju već poznatih rezultata iz literature,⁶⁵ dotle je u radnji *Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi* nastojao odrediti ekonomsku osnovu pojedinih društvenih slojeva.⁶⁶ Premda je u njoj bilo i teza, sastavnih dijelova autorove koncepcije o socijalnoj i gospodarskoj strukturi srednjovjekovnih dalmatinskih gradova koje su donekle sporne, ipak su takav pristup društvenim slojevima i težnja da ih se ekonomski definira zanimljiv prinos historiografiji.

Iako je dosad objavljeno više radova o društvenim klasama u srednjovjekovnom Zadru i o njihovim međusobnim odnosima, ipak taj problem još nije ni približno istražen, pa se osjeća nedostatak njegova monografskog prikaza.

Još g. 1863. G. Ferrari-Cupilli je u kraćoj radnji *Sulla cittadinanza di Zara indagini e opinioni* (Zadar 1863) pokušao s pravnog stajališta utvrditi postanak i obilježja zasebnog sloja pučana-građana u mletačkom razdoblju. Uradio je to s uspjehom, pa je ta rasprava zadržala do danas svoju vrijednost. Prateći razvoj zadarskog vijeća, Ferrari-Cupilli najprije zaključuje da se ono postupno, do god. 1409, preobražavalo u plemićko tijelo. Ističe, zatim, da su se pučani, isključeni od vlasti, počeli okupljati u bratovštinama, pa su 1409/10. plemići i pučani politički nastupili kao dva odijeljena sloja. Zaklju-

⁶² Starine 49, 1959, 349—509.

⁶³ Radovi 4—5, 1959, 279—318 i 6—7, 1960, 137—177.

⁶⁴ Zgodovinski časopis 6—7, 1952—53, 552—565.

⁶⁵ Studia balcanica III, Sofija 1970, 117—123.

⁶⁶ Mogućnosti XIX, Split 1972/1, 86—101.

čuje, najzad, da je škola sv. Jakova u XV st. postala zasebnim tijelom građana (cittadini) koje je tvorilo »tra il patriziato ed il popolo un ceto medio, composto da quelli soltanto ch'erano ascritti alla Scuola di San Giacomo« (17). Budući da je time, prema Ferrari-Cupilliju, izvršena stanovita »serrata« bratovštine sv. Jakova, zadarsko je društvo otad bilo podijeljeno u tri sloja: plemstvo, građanstvo i puk (17).

Dok je Ferrari-Cupillija prvenstveno zanimao sloj građana, dotle je G. Praga, u prilogu *Zara nel Rinascimento*, opisao društvenu strukturu Zadra i međusobne staleške odnose u XV stoljeću.⁶⁷ Na žalost, taj kratki, lijepim stilom pisani, tekst podjednako se odlikuje, kao i drugi Pragini radovi, dobrim poznavanjem zadarske prošlosti i istodobno neprihvatljivim prikazivanjem nekih njezinih aspekata, jer iz njegovih zaključaka izbija iredentistička tendencija ograničavajući njihovu znanstvenost. Autor, na primjer, nastoji uljepšati vrhovništvo Venecije i kaže da ona »non fu ingenerosa«, jer je komuni ostavila statut i privilegije, te Zadranima dala mletačko građanstvo, kao da su oni od toga nešto imali. On, doduše, kaže da je Venecija ograničila političku autonomiju patricijata, ali ne i to da je njezina ekonomska politika pogađala grad u cjelini (304). Praga na svaki način nastoji da Zadar proglasi talijanskim gradom. Govoreći o razvitku obrta u XV st., on ističe i važnost stalnih migracija obrtnika, ali, dakako, govori samo o vezama s talijanskim gradovima, prešućujući i uopće ne spominjući one snažne i životno važne veze između grada i zaleđa, samo zbog toga da bi mogao zaključiti da je Zadar odigrao »una funzione importantissima e tutta italiana«. Zadar je, prema Pragi, održavajući umjetničke i intelektualne veze »fra le varie regioni italiane« pridonio »a formare l'unità del pensiero e dell'arte dell'Italia allora politicamente divisa« (311). Možda se ne bismo trebali ni osvrtni na takve iredentističke konstrukcije kad ih ruši već i površno razmatranje izvornog materijala, osobito iz notarskih spisa, a i činjenica da nisu samo u Zadar dolazili talijanski majstori i trgovci nego da su čitav jadranski bazen povezivale snažne, obostrane migracije, pa je baš u XV st. u talijanskim gradovima na Jadranu bilo mnoštvo doseljenika-Hrvata (usp. dragocjena istraživanja F. Gestrina!), ali je to neophodno zbog toga što je hrvatska historiografija donedavno ostavljala Zadar gotovo na rubu svog zanimanja, ne dajući znanstven odgovor iredentističkim tezama.

Dok su navedeni radovi Ferrari-Cupillija i Prage opisivali samo vanjska obilježja, prije svega pravna, društvenih procesa, dotle je M. M. Frejdenberg, u prilogu *Patriciat dalmatinskih gorodov XII—XIV vv.*, postavio sebi zadatak da utvrdi ekonomsku podlogu najistaknutijeg društvenog staleža, patricijata.⁶⁸ On prati razvitak i ekonomsku podlogu zadarskog (i trogirskog) patricijata samo do u drugu pol. XIV st., ali je takvo istraživanje, razumljivo, važno i neophodno također i za analizu XV stoljeća. Premda u tom radu ima i nedostataka, njegova je važnost u tome što je to bio prvi pokušaj u historiografiji uopće da se analitički obradi jedan društveni sloj (izuzev u Dubrovniku!) i što su konačni zaključci autora o ekonomskoj djelatnosti patricijata ipak jednim dijelom točni.

⁶⁷ Archivio, vol. XX, 1935, 303—323.

⁶⁸ Slavjanske issledovanija, Lenjingrad 1966, 10—62.

Hrvatska se historiografija malo bavila društvenim klasama u Zadru. Jedini rad u kojem se analiziraju društveni odnosi u Zadru, *Plemići, građani i pučani u Zadru (XV—XVII st.)* od Maje Novak-Sambrailo, nosi sva obilježja autoričina savjesnog, ali ponešto narativnog načina izlaganja.⁶⁹ Autorica nadovezuje donekle ovim prilogom na svoju Autonomiju dalmatinskih komuna pod Venecijom, dajući pouzdan vanjski okvir zbivanja u odnosima između društvenih klasa u Zadru, dijelom prema dokumentima koji dosad nisu upotrebljavani, ali se ne osvrće na podlogu i uzroke tih sukoba.

Socijalni i ekonomski položaj distriktualnog pučanstva također je vrlo slabo obrađen. Samo se I. Grgić, u kratkom prilogu *Didići na Ugljanu*, osvrnuo na zanimljive podatke o »didićima« u zadarskim izvorima XVI—XVIII stoljeća.⁷⁰ Grgićeva objašnjenja o postanku tog sloja uglavnom su ostala u sferi pretpostavke, ali je ispravan njegov glavni zaključak da naziv »didići« (dedići) označava zadarskog distriktualca, otočanina, koji posjeduje vlastito zemljište.

Ta dva priloga tvore cjelokupan rezultat hrvatske historiografije u istraživanju socijalnog razvitka kasnosrednjovjekovnog Zadra! Nešto obilnije bilo je zanimanje za zadarske bratovštine. U prilogu *Bratovštine grada Zadra, V. Cvitanović* donosi iscrpan popis svih strukovnih i vjerskih bratovština.⁷¹ Taj je prilog po tome i koristan, ali mu je nedostatkom što autor dijelom slijedi prethodna istraživanja zadarskih povjesničara, preuzimajući ponekad i nekritička datiranja o postanku pojedinih bratovština. Drugačiji je bio pristup Nade Klaić, koja se u radnji »*Fratalea artis calegariorum de Iadra*« osvrnula na sam problem bratovština i napose na ekonomske odnose u kožarskom obrtu, u svjetlosti sačuvanih podataka o bratovštini zadarskih postolara (druga pol. XIV i početak XV st.).⁷² Premda je prilog ograničen samo na jednu struku, ipak je važan za poznavanje ekonomske strukture zadarskih srednjovjekovnih obrta u cjelini.

U skladu s navedenim prilozima o socijalnom razvitku srednjovjekovnog Zadra, koji su za XV st. više nego oskudni, bilo bi pretjerano očekivati priloge o pojedinim uglednim osobama zadarskog XIV i XV st., premda mnoge od njih odražavaju ekonomsku djelatnost čitave svoje klase. Iznimkom je samo radnja R. Jelića o *Grguru Mrganiću*, istaknutoj ličnosti mletačkog Zadra, ali se autor u njoj uglavnom osvrnuo na njegov javni i dobrotvorni rad, a ne na gospodarsku djelatnost.⁷³

Neusporedivo je bogatije bilo zanimanje hrvatske historiografije za razvitak društva u zadarskom zaleđu, na starom hrvatskom teritoriju, odnosno na području srednjovjekovne Hrvatske. Pritom je najveća pažnja obraćena problemu postanka hrvatskoga plemstva, odnosno saveza »plemstva dvanaestero plemena«. Dakako, taj problem, o kojem se u historiografiji vodila velika diskusija, samo donekle ulazi u sklop literature o zadarskom XV stoljeću. Pri

⁶⁹ Radovi 19, 1972, 167—186.

⁷⁰ ZR V, 1956, 284—286.

⁷¹ Zbornik »Zadar«, 457—470.

⁷² V. bilj. 22. Usp. i: M. M. Frejdenberg, *Korporaciji remeslenikov v srednevekovom dalmatinskom gorode, Problemy socialnoj struktury i ideologii srednevekovogo obščestva*, vyp. 1, Lenjingrad 1974, 29—44.

⁷³ Radovi 6—7, 1960, 487—508.

istraživanju zadarske povijesti XV st. nije toliko važan problem postanka saveza, koliko podaci o društvenoj i ekonomskoj ulozi hrvatskih plemena u zadarskom zaleđu, u trenutku uklapanja njihova teritorija u okvir distrikta. S obzirom na to valja istaknuti nekoliko radova.

Još g. 1897. Vj. Klaić je u radnji *Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća* donio mnoge dragocjene podatke o hrvatskim plemenima u zadarskom zaleđu,⁷⁴ dok je Nada Klaić u *Postanku plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«* postanak saveza povezala uz politiku Ludovika Anžuvina u sredini XIV stoljeća.⁷⁵ S. Antoljak, u radu *Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra*, donosi vrlo bogatu građu iz zadarskih notara XIV—XVI st. o hrvatskim plemenima u zaleđu Zadra,⁷⁶ a L. Margetić raspravlja o *Nekim pravnim problemima u vezi s dopisom podbana Mihajla Živkovića od 5. XI 1459.*⁷⁷ Spomenuti radovi sadrže važne zaključke i podatke o hrvatskom zaleđu Zadra, o hrvatskim »plemenima«, njihovu prostiranju i nestajanju, o postanku saveza »plemstva dvanaestero plemena«, o njihovoj zemljišnom posjedu i pravnim odnosima na hrvatskom teritoriju, što je sve od važnosti pri istraživanju društvene strukture i zemljišnih odnosa na zadarskom teritoriju u kasnom srednjem vijeku.

Historiografija o gospodarskom razvitku Zadra vrlo je neujednačena s obzirom na pojedina razdoblja i vrste ove djelatnosti. Njezina je osnovna značajka da se gotovo u cjelini odnosi na razdoblje do g. 1409, dok je mletački period gotovo u potpunosti zanemaren. To znači da ne postoji nijedan rad koji bi napose razmatrao ekonomski položaj Zadra u XV st., premda se to pitanje često, ali i površno, dodiruje u mnogim radovima. Možda bismo mogli izdvojiti samo zanimljiv prilog A. Piasevolija: *Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII st.*, premda je to pretežno skup pojedinačnih podataka, bez širih uopćavanja.⁷⁸

Od svih vrsta gospodarske djelatnosti najpotpunije su obrađeni zemljišni odnosi, jer njihova obilježja, odnosno specifični dalmatinski kolonat, privlače pažnju historičara i pravnih povjesničara već stotinjak godina.⁷⁹ Izuzimajući starije radove, koji se uglavnom bave kasnim oblicima kolonata, u XVIII—XIX st., moderno istraživanje zemljišnih odnosa u Dalmaciji počinje knjigom M. Medinija *O postanku i razvitku kmetских i težačkih odnošaja u Dalmaciji* (Zadar 1920). Premda je zemljišnim odnosima pristupio s izrazito pravnog stajališta, ne obazirući se i na njihova ekonomska obilježja, ipak je Medini u tom radu donio neka točna zapažanja o pravnom položaju dalmatinskog teža-

⁷⁴ Rad JAZU 130, 1897.

⁷⁵ HZ XI—XII, 1958—59, 121—163.

⁷⁶ V. bilj. 56. Usp. i: R. Jelić, Selo Čakavci i knezovi Markovići od roda Šubića, *Radovi* 21, 1974, 147—155.

⁷⁷ HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 265—286.

⁷⁸ Zbornik »Zadar«, 23—47.

⁷⁹ Pregled literature o zemljišnim odnosima u Dalmaciji, napose u Dubrovniku, donose: D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955, 11—30, i Nada Klaić, *Problem kmetstva na području dubrovačke astareje* (Prilog problematici dalmatinskog agrara), *Arhivski vjesnik* XIV, Zagreb 1971, 238—253.

ka i kmeta. Zbog toga je njegov rad jednim dijelom i danas važan istraživaču. Govoreći o pravnom položaju kmeta na zadarskom području, Medini opravdano ističe da »zakonite kakve razlike između njega i drugih građana nije bilo«, ali odmah zatim netočno zaključuje da »u spomenicima nema traga, da bi on bio obvezan vršiti koju radnju za gospodara« (30), što je bio rezultat nepoznavanja gospodarskog položaja zadarskog kmeta. Od težačkih pogodbi, Medini razlikuje »emfiteuzu« i »obični zakup«, osnivajući takvu podjelu na pravnom kriteriju i odredbama zadarskog statuta (36).

Intenzivno proučavanje agrarnih odnosa u srednjovjekovnom Zadru počinje tek nakon drugoga svjetskog rata, i to nekim radovima I. Grgića. Dobar poznavalac izvorne građe iz mletačkog perioda u Historijskom arhivu u Zadru, Grgić, na žalost, nije uopće cjelovito i sustavno prikazao zadarski agrar, ali je ipak svojim radovima označio prodor u dotad sasvim nepoznata zbivanja XVI—XVIII stoljeća. Njegovi radovi po tome imaju nesumnjivu vrijednost, iako se u njima ponekad znatno osjeća nedostatak ekonomskog pristupa agrarnoj problematici. Osim toga, nedostatkom im je i činjenica što se autor nije ustezao i od vrlo smionih, kategoričkih zaključaka, a da se pri tom nije uvijek obazirao na njihovu utemeljenost u izvorima. U radnji *Pabirci po dalmatinskoj agrarnoj historiji — O jednoj staroj feudalnoj agrarnoj instituciji*,⁸⁰ I. Grgić je obradio pitanje zгона, ali je uz točan opis institucije donio pogrešan zaključak da je »za kmeta, koji je držao 'pun žrib', zgon iznosio četiri gonjaja« (127). U većoj radnji *Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/40*, autor nije samo prikazao težačku pobunu u prvoj pol. XVIII. st., kojom kulminira cjelokupni razvitak zemljišnih odnosa u srednjovjekovnoj Dalmaciji, nego je pokušao utvrditi i neke činitelje koji su utjecali na zaoštavanje klasnih odnosa u agraru.⁸¹

Vrijedan prilog povijesti agrarnih odnosa u zadarskom zaleđu bila je *Starohrvatska seoska zajednica M. Barade* (Zagreb 1957). Premda je Barada imao sasvim drugačiji cilj: utvrđivanje društveno-ekonomske strukture na starohrvatskom selu na temelju podataka iz Poljičkog statuta, Novigradskog zbornika i Šurminovih Hrvatskih spomenika, smatrajući da oni sadrže »prežitke« o starohrvatskom društvenom uređenju, ipak je u tom radu utvrdio mnoge elemente zemljišnih odnosa u kasnom srednjem vijeku (npr. strukturu zemljišnog posjeda), određujući, na temelju Novigradskog zbornika i Poljičkog statuta, i neke bitne značajke kmetskog položaja (nastanjivanje na ždrijebu, rad na zgonu itd.).

Koristeći se istom građom (Zadarski katastik, Novigradski zbornik), upotpunjenom podacima iz zadarskog statuta, I. Beuc je, otprilike istodobno kad i Grgić i Barada, izložio svoju podjelu agrarnih odnosa u srednjovjekovnom Zadru, u već spomenutom radu o zadarskom statutu.⁸² Beuc najprije ističe da su na zadarskom području »postojali trojaki oblici obrađivanja tuđe zemlje« (565), a zatim dijeli težaštinu prema pravnom kriteriju, kao prije njega Medini, na »emfiteuzu« i »zakup«. Ističe, nadalje, da »dok se kod enfiteuze daje

⁸⁰ ZR III, 1954, 124—133.

⁸¹ Radovi 6—7, 1960, 551—603.

⁸² Beuc, Statut, 565—572.

zemlja neobrađena na obradu, kod zakupa je uvjet da se uzme 'vineam alterius', t. j. uzrastao vinograd na daljnje uzdržavanje, odnosno »kod enfiteuze daje se zemlja da bi se nasadio vinograd, a kod zakupa, da se vinograd okopava i uzdržava« (566). Na temelju, pak, Zadarskog katastrika i Novigradskog zbornika točno utvrđuje i redom nabraja obveze zadarskog kmeta (visinu rente, rad na zgonu, oblike tlake i darove), ističući s pravom da se »u reformaciji zadarskog statuta useljenje kmeta smatralo jednom od bitnih obaveza za postojanje kmetškog odnosa« (569—571). Premda Beučeva podjela nije obuhvatila cjelokupnost agrarnih odnosa, a nedostaje joj i potpunije ekonomsko određivanje, ipak su pravni aspekti, a i najvažniji ekonomski elementi, tih odnosa točno postavljeni.

U trenutku kad je početkom 60-ih godina postajalo sve očitije zamiranje interesa hrvatske historiografije za dalmatinski agrar, javlja se grupa sovjetskih povjesničara koja počinje sustavno istraživati socijalni i gospodarski razvitak dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, prije svega zemljišne odnose. Od njih je M. M. Frejdenberg većinu svojih zaključaka temeljio na zadarskoj građi, dok se V. Zaharov isključivo pozabavio razvitkom zadarskog agrara. Njihova istraživanja sadrže nekoliko zajedničkih obilježja. Prije svega ona se pretežno odnose na period do XIV st., dok se razmatranje agrara u XV. st. zasniva isključivo na zakonskim tekstovima (ZK, NZ), kao i kod Beuca i Barade, ali je, za razliku od ovih, težište na gospodarskom određivanju, pri čemu su pravne značajke bile donekle zanemarene.

Dok se M. M. Frejdenberg, u raspravi »Novigradskij sbornik« kak istočnik po socialjno-ekonomičeskoj istorii Horvatii (1962), uglavnom osvrnuo na društvene odnose kakve sadrži NZ,⁸³ dotle je u kraćem prilogu *Dalmatinska derevnja v sfere vlijanija goroda v XIII—XIV vekah* (1965) prvi put izložio svoju razdiobu agrarnih odnosa na zadarskom području.⁸⁴ Frejdenberg razlikuje dva tipa zemljišnih odnosa: arendu (kolonat) i kmetstvo. Njihovo je ekonomsko određivanje bilo uglavnom točno — kolon obrađuje manju parcelu zemljišta, a kmet sjedi na ždrijebu oranice — ali je stanovito zanemarivanje pravnog činitelja onemogućilo stvaranje potpune predodžbe o dalmatinskom kolonatu. Pošto je istakao da kolon obrađuje parcelu na temelju ugovora, dok kmetški odnos ima feudalno obilježje, Frejdenberg je ta dva tipa zemljišnih odnosa preoštro odijelio, ne vodeći računa o činjenici da govori o agrarnim odnosima na dalmatinskom teritoriju gdje su i kolon-arendator i kmet osobno slobodni obrađivači, pa obojica preuzimaju zemlju na temelju, barem u načelu, slobodno sklopljenog ugovora. Nasuprot tome, s pravom je zaključio da se arenda (kolonat) oblikuje kao »gradski« tip agrarnih odnosa.

Zaključke iz tog priloga Frejdenberg je u razrađenijem obliku iznio u svojim kasnijim radovima o dalmatinskom agraru. U autoreferatu disertacije, *Dalmatinskij gorod i ego seljskaja okruga v XIII—XIV vv.* (Moskva 1969), a osobito u prilogu *Dalmatinskoe krestjanstvo XIII—XIV vv.*,⁸⁵ Frejdenberg se iscrpnije osvrnuo na gospodarska obilježja težaštine ili — kako je on naziva — kolonata, i kmetstva, obrativši više pažnje i pravnim aspektima. U tom

⁸³ Slavjanskij arhiv, Moskva 1962, 28—58.

⁸⁴ Tezisy dokladov i soobščeniij Vosmoj (Moskovskoj) sessii simpoziuma po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy, Moskva 1965, 16—19.

⁸⁵ Sovetskoe slavjanovedenie 5, Moskva 1970, 24—35.

drugom radu, ističe da »ne postoji nikakva veza između antičkog i srednjovjekovnog kolonata u Dalmaciji« (29), smatrajući ga »posebnim oblikom feudalnog odnosa, koji se oblikovao u blizini grada i pod utjecajem gradskih odnosa« (31). Premda je zaključak o težaštini (kolonatu) kao gradskom tipu agrarnih odnosa bio neosporan, ipak autorovo teritorijalno određivanje i međusobno razgraničavanje kolonata i kmetstva nije potpuno ispravno. Njegovim izlaganjima valja dodati činjenicu da se težaština, osobito na zadarskom području u kasnom srednjem vijeku, javlja i izvan »pojasa kolonata«, u dubini distrikta, što znači da kolonat i kmetstvo nisu nepromjenjive pravne i socijalne kategorije, nego, barem u načelu, slobodno stvoreni ekonomski odnosi: kmet istodobno može kao težak obrađivati i parcelu vinograda, jednako kao što obrtnik ili mornar može sklopiti i ugovor o težaštini.

Rezultate svojih istraživanja Frejdenberg je skupio u knjizi *Derevnja i gorodskaja žiznj v Dalmaciji XIII—XV vv.* (Kalinjin 1972), u kojoj iscrpno i s različitim stajališta razmatra položaj dalmatinskog seljaštva, a nastoji i da usporedno istražuje odnos između dalmatinskog grada i sela u kasnom srednjem vijeku. U cjelini uzevši, ta je knjiga vrijedan prinos dalmatinskoj agrarnoj povijesti, bez obzira na to što bi se neka autorova mišljenja mogla podvrći diskusiji. Široko zasnovana, ona se tematski razvija od sela prema gradu, od analize seoske proizvodnje do prikaza gradskog ekonomskog života. Autor razmatra oblike društvenog života na dalmatinskom selu i život seoske zajednice, a najviše pažnje obraća tipovima agrarnih odnosa, kolonatu i kmetstvu. Složenost građe uvjetovala je i nedorečenost pojedinih zaključaka. Tako npr., nije potrebno usko povezivati sustav ždrijebova (nadeljnaja sistema) u XV st. s općinskim uređenjem, odnosno s vlastelinstvom. Frejdenberg smatra da se ždrijebovi u XV st. čuvaju ondje gdje je sačuvano vlastelinstvo, podalje od grada, što nije sasvim točno. Selište-ždrijeb, doduše, vodi podrijetlo od nekadašnjeg općinskog uređenja, ali u kasnom srednjem vijeku dobiva značenje ekonomskog elementa, količine zemljišta koja je kmetu potrebna za organiziranje samostalnog gospodarstva, pa se u tom smislu javlja na čitavom zadarskom teritoriju, čak i u neposrednoj blizini Zadra (Crno, Diklo, Obrovica itd.).^{85a}

Drugi sovjetski povjesničar, V. Z a h a r o v, razmatra u svojim radovima isključivo razvitak agrarnih odnosa na zadarskom području u srednjem vijeku. U prilogu *K voprosu o formirovanii krupnogo feodaljnogo zemlevladienija v zadarskom distrikte X—XIV vekov*, raspravlja o stvaranju velikoga zemljišnog posjeda.⁸⁶ Prateći razvitak općinskog, samostanskog i patricijskog zemljišnog posjeda, zaključuje da je patricijski oblikovan nešto kasnije od samostanskog i da mu je do početka XV st. težište bilo »u selima, koja su se nalazila u neposrednoj blizini grada« (609). U radu *K voprosu o krestjanskom zemlevladienii v zadarskom distrikte v XI—XIV vv.* analizira važno pitanje tzv. slobodnog seljaštva.⁸⁷ Iako se pretežno zadržava na podacima XI—XII st., a u razmatranju građe iz XIV st. ne vodi dovoljno računa o imovinskoj diferencij-

^{85a} Usp. i prilog M. M. Frejdenberga: »Seljaštvo zadarskog područja od XII do XV st.« Rad JAZU 369, 1975, 117—138.

⁸⁶ Sovetskoe slavianovedenie, Minsk 1969, 603—609.

⁸⁷ Voprosy istorii Slavjan 3, Voronež 1970, 15—21.

jaciji zadarskog seljaštva (posjed seljaka bio je razmjerno skroman), ipak je njegov općenit zaključak da je »zemljište slobodnog seljaštva postupno prelazilo većim dijelom u ruke krupnih svjetovnih i crkvenih zemljoposjednika« (19) bilo u osnovi točno. U najnovijem prilogu raspravljajući *O zemljišnoj rente v zadarskom distrikte XIII—XIV vv.* i to je jedini rad uopće posvećen isključivo tom problemu.⁸⁸ Autor ne objašnjava prevladavanje prirodne rente »stagnacijom u društvenim odnosima zadarskog distrikta, nego pojačanom potražnjom za seoskoagrarnom proizvodnjom, koja je bila usmjerena prema udovoljavanju potreba grada, a također i za izvoz« (43).^{88a}

Bez obzira na to što radovima sovjetskih povjesničara možemo uputiti različite zamjerke, ipak se mora istaknuti i neosporna činjenica da su oni pristupili svestranom istraživanju društvenog i ekonomskog razvitka u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima u trenutku kad je hrvatska historiografija tim pitanjima obraćala premalo pažnje. Ako se izuzme Rollerov rad o dubrovačkom agraru,⁸⁹ važan doduše i za agrarne probleme u drugim dalmatinskim gradovima, nužno se dolazi do zaključka da je hrvatska historiografija u 50-im i 60-im godinama, nakon kratke, ali vrlo instruktivne i pune poticaja, rasprave M. Mirkovića *O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII stoljeću*,⁹⁰ dala malo radova o dalmatinskim gradovima, u kojima se temeljito razmatraju ekonomski elementi njihove povijesti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, osobito na području zemljišnih odnosa.⁹¹ Bez obzira na ocjenu rezultata sovjetskih povjesničara, u cjelini ili u pojedinostima, moramo kon-

⁸⁸ Slavjane i Rossija, Moskva 1972, 41—44.

^{88a} Usp. i najnovije radove V. Zaharova o zemljišnoj povijesti u srednjovjekovnoj Dalmaciji, važne i za razvoj agrara na zadarskom području: »Vnutrennja kolonizacija v Dalmaciji v XIII—XV vv. i ee socialjno-ekonomičeskie posledstvija«, Voprosy istorii Slavjan 5, Voronež 1977, 14—21; »K istorii emfitevsisa v Dalmaciji XIII—XIV vv.«, Sovetskoe slavjanovedenie 4, Moskva 1977, 57—65.

⁸⁹ v. bilj. 79.

⁹⁰ HZ IV, 1951, 21—54.

⁹¹ Zemljišni odnosi u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima još nisu iscrpno i svestrano istraženi. Najvažniji radovi o razvitku agrarnih odnosa u dalmatinskim gradovima, osim već spomenutih, jesu: M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st., Zagreb 1955 (autor, prema splitskom statutu, razlikuje trojak odnos između vlasnika i obrađivača zemljišta: 1) davanje zemljišta na nasadivanje ili ad pastinandum, 2) davanje već nasadena vinograda na obrađivanje ili ad laborandum i 3) obrađivanje uz nadnicu; 183); G. Novak, Povijest Splita I i II, Split 1957 i 1961 (2. izd. 1978); A. Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964; B. Dulibić, Borba murterskih seljaka za »stara prava«, Šibenska revija 1955/4—5, 53—70; N. Čolak, Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku, Radovi 9, 1962, 163—190; isti, Zemljišni posjedi zadarske komune u 12. stoljeću, Radovi 10, 1963, 367—396; I. Kasandrić, Gratia — poseban oblik agrarno proizvodnog odnosa na području hvarske komune do XIX st., Mogućnosti 3, Split 1967; V. Omašić, Prilozi poznavanju društveno-ekonomskih prilika u trogirskom distriktu u XVII i XVIII stoljeću, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu 6, 1967, 69—124; isti, Prilog poznavanju težačkog pokreta u Dalmaciji, isto 7, 1969, 143—210; J. Soldo, Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Gornjem primorju od XVI do polovine XVIII stoljeća, Makarski zbornik, Makarska 1970, 337—380; M. Blagojević, Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji, Beograd 1973.

statirati da su oni svojim radovima popunili prazninu koju je hrvatska historiografija za sobom ostavila. Njezino zanimanje za agrarni razvitak dalmatinskih gradova u razvijenom i kasnom srednjem vijeku ponovo se budi tek potkraj 60-ih godina. U središtu tog interesa nalaze se upravo zemljišni odnosi na zadarskom području.

U diskusiji koja je nastala nakon radnje J. Lučića *Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do polovine XIV stoljeća)* (1968), a u kojoj se autor u nekoliko redaka osvrnuo i na tipove zemljišnih odnosa u srednjovjekovnom Zadru,⁹² Nada Klaić je u *Problemu kmetstva na području dubrovačke astareje (Prilog problematici dalmatinskog agrara)* (1971) utvrdila kriterije za razlikovanje dva osnovna tipa agrarnih odnosa u dalmatinskim gradovima, težaštine i kmetstva.⁹³ Pristupajući ekonomskom i pravnom određivanju težaštine i kmetstva, ona je kao kriterij istakla »količinu zemlje koju pojedinac prima na obrađivanje« i »pitanje kulture koja se na toj zemlji uzgaja« (258), pri čemu se njezina analiza uglavnom temeljila na zadarskoj građi. U skladu s takvim kriterijem istakla je da je težak »slobodan čovjek koji obrađuje svoj ili tuđi vinograd«, uz davanje rente vlasniku, pri čemu je za njegov položaj »bitno da površina koju obrađuje nije velika«, odnosno 1—5 gonjaja (259). Dok je težaština vezana uz vinograd, dotle je kmetstvo vezano uz ratarstvo: oranicu »ne obrađuje težak, već kmet«. On je na dalmatinskom području »isto tako slobodan čovjek«, a »može primiti veću količinu zemlje na obrađivanje od težaka« (261). Zbog načina obrađivanja kmet je vezan za zemlju, odnosno nastanjen na ždrijebu, ali »ta vezanost za zemlju nije nikakav gubitak lične slobode« (268), jer »vlasnik zemlje nema nad kmetom jurisdikciju« (269).

Utvrdivši na taj način, analizom ekonomskih i pravnih elemenata, kriterije za razlikovanje težaštine i kmetstva, autorica je dogradila historiografska nastojanja, od M. Medinija, preko M. Barade, I. Beuca i I. Grgića, do V. Zaharova i M. M. Frejdenberga, da se odrede glavni tipovi zemljišnih odnosa na zadarskom području u srednjem vijeku. Buduća istraživanja mogla su u takvu tipologiju zadarskog agrara unositi nove pojedinosti, prije svega ekonomske značajke, ali ne i promjene u temeljnom razlikovanju između rada težaka (kolona) i kmeta.

U prilogu *O počecima kmetstva u dubrovačkoj Astareji (s osvrtom na zadarsko područje)* (1972), J. Lučić nije samo nastavio diskusiju o dubrovačkom kmetstvu, nego je izložio i svoje shvaćanje agrarnih odnosa na zadarskom području.⁹⁴ Osvrćući se na mišljenje N. Klaić da je prvi sačuvani kmetски ugovor na zadarskom teritoriju za Obrovicu iz 1297, što je uglavnom bilo u skladu i s dotadašnjim historiografskim zaključcima,⁹⁵ odnosno da kmetски odnosi nastaju u XIII st. širenjem zadarskog distrikta, Lučić postavlja suprotnu tezu da »prije XV st. kmetских odnosa u kopnenom dijelu zadarskog distrikta nema« (283). Do takva zaključka dolazi zbog toga jer smatra da je »besplatan

⁹² Zgodovinski časopis XXII, 1968/1—2, 81—82.

⁹³ v. bilj. 79.

⁹⁴ Arhivski vjesnik XV, 1972, 265—296.

⁹⁵ Već je Medini ugovor iz 1297. određivao kao odnos između samostana sv. Marije i njegovih kmetova (n. dj., 22—23), jednako kao i Frejdenberg, u radu *De-revnja i gorodskaja žiznj* (120) i u najnovijem prilogu: *Seljaštvo zadarskog područja*, 131—132.

rad na zgonu glavni element kmetstva« (278), pa »dok ne nađemo podatke da seljaci u zadarskom distriktu u XIII i XIV st. obrađuju zgon (alodij) i vrše tlaku, ne možemo govoriti o kmetstvu u tom kraju« (283). Takvom određivanju zadarskog kmetstva suprotstavlja se i izvorna građa XV st. koja pokazuje da je zgon, doduše, sastavni element potpuno dograđenih kmetških odnosa u zadarskom distriktu, ali da mnogi, tipično kmetški, ugovori uopće ne predviđaju kmetovo obrađivanje alodijala. To znači da zgon nije najvažnija karakteristika kmetškog odnosa u zadarskom distriktu, nego da je za nj bitno nastanjivanje obrađivača na dovoljnoj količini oranice (ždrijeb) koja mu omogućava stvaranje samostalnog gospodarstva. Na to utječe općenita oskudica radne snage u zadarskom distriktu koja uvjetuje skroman opseg alodijala i kmetova rada na zgonu.

Iz dosadašnjeg pregleda literature o zadarskom agraru proizlazi da su se autori uglavnom bavili XIII i XIV st., dok su analizu XV st. zasnivali samo na podacima iz ZK-a i NZ-a, što nije bilo dovoljno za stvaranje potpunije predodžbe o agrarnim odnosima u tom stoljeću. Zbog toga je T. R a u k a r, u prilogu *Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću* (1972), pokušao na temelju bogate građe iz notarskih spisa XV i XVI st. obraditi problem zгона i pitanje pašnjaka na zadarskom teritoriju u tom razdoblju.⁹⁶

Druge vrste ekonomske djelatnosti u kasnosrednjovjekovnom Zadru historiografski su vrlo različito obrađene. Dok, npr., o zadarskom stočarstvu ne postoji nikakav prilog u literaturi, ni za razvijeni, ni za kasni srednji vijek, a kreditnim i novčanim poslovima bavi se samo prilog A. T e j e *Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409*, i to njegov prvi dio, *La pratica bancaria* (Zadar 1936), uglavnom prema građi iz anžuvinskog razdoblja, dotle su nešto bolje obrađeni zadarski obrti, premda i tu težište leži na analizi građe iz XIII i XIV stoljeća.

U trećem dijelu toga rada, *L'esercizio delle arti e mestieri* (Zadar 1942), A. T e j a je donio obilatu građu o zadarskim obrtima iz zadarskih notara druge pol. XIV stoljeća. To je najpotpuniji prikaz o zadarskim obrtnicima i načinu njihova poslovanja, važan i za analizu zadarskih obrta u XV stoljeću. U tom pogledu višestruko je značajna i veoma lijepa knjiga C. F i s k o v i ć a o *Zadarskim sredovječnim majstorima* (Split 1959). Autora, dakako, nije zanimala ekonomska strana umjetničkih obrta, ali su podaci koje je skupio iz zadarskih notara XIV—XVI st. pokazali bogatstvo građe koju oni sadrže i čvrstu povezanost srednjovjekovnog Zadra s hrvatskim zaleđem. Oni su, nadalje, upozorili na stupanj razvijenosti umjetničkih obrta u Zadru u XV stoljeću. Fisković zaključuje da »tokom 15. stoljeća u Zadru nema one zamašne građevinske djelatnosti kao u Šibeniku, u Dubrovniku i u ostalim našim primorskim gradovima«, što smatra posljedicom mletačkog vrhovništva (39), ali podaci koje navodi ipak svjedoče o mnoštvu majstora koji rade u Zadru u prvom stoljeću mletačke vlasti.

Drugačiji je bio prilog M. M. F r e j d e n b e r g a *O specifičke gorodskoga remesla v Dalmatinskoj Horvatii XIII—XIV v.* (1966), u kojem je pokušao ocrtati ekonomska obilježja obrta u dalmatinskim gradovima i brojčane od-

⁹⁶ HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 215—264.

nose među pojedinim strukama, posluživši se pretežno zadarskim materijalom XIII—XVI stoljeća.⁹⁷ Autor razmatra dalmatinske obrte u svjetlosti teze o nedovršenosti podjele rada između grada i sela, ističući i odsutnost proizvodne diferencijacije u njima. Zaključuje da su u Zadru najbrojniji obrtnici bili kožari, postolari i krojači. Nada Klaić, pak, u spominjanom radu »*Fratalea artis calegariorum de Iadra*« (1972), analizira način poslovanja zadarskih postolara, dajući široku sliku ekonomskih odnosa u toj grani zadarskih obrta.

U prilogu *Dinamika gradske strukture u Dalmaciji XIV—XVI stoljeća* (1975), M. M. Frejdenberg se još jednom osvrnuo na problem razvoja obrta u dalmatinskim gradovima.^{97a} Uzevši u razmatranje zadarsku građu XIII—XVI st., autor je sebi postavio dva zadatka: 1) utvrđivanje brojčanih podataka o razvojnoj dinamici gradskih obrta i 2) utvrđivanje stupnja važnosti te dinamike za opći privredni razvitak Zadra u tom razdoblju. On je pri tom analizirao sve raspoložive podatke o zadarskim obrtima između 1300. i 1600, pa je utvrdio da nema bitnih promjena u broju obrtnika i obrtničkim vrstama u tom periodu, što je bio točan i koristan rezultat njegovih istraživanja, ali je, povezujući s time drugi postavljeni zadatak, metodički pogriješio. Smatrajući da su »obrnici najkarakterističniji sastavni element gradskog stanovništva«, Frejdenberg je zaključio da bi se »sve promjene u životu grada trebale najpotpunije odraziti u sastavu upravo toga sloja« (73), odnosno da bi se upravo na razvojnoj dinamici zadarskih obrta mogla provjeriti historiografska teza o »dalmatinskim gradovima kao o stagnirajućim centrima« (72—73) u XV i XVI stoljeću. Takvo metodičko polazište i prenapetost uloge obrta nisu primjereni privrednoj strukturi dalmatinskih gradova, jer na podlozi činjenice o razmjernoj stabilnosti gradskih obrta nipošto ne smijemo zaključiti da je i »proizvodnu osnovu grada odlikovala izvjesna stabilnost« (88), iz ovih razloga: 1) proizvodna podloga gradske privrede bila je mnogo šira od obrtničke, 2) gradski su obrti upravo onaj oblik privredne djelatnosti koji se najteže mijenjao pod utjecajem mletačkog i turskog faktora i 3) druge vrste proizvodnje (agrar, sol) bile su neusporedivo osjetljivije na vanjske poremećaje, pa su one, a ne gradski obrti, prvenstveno relevantne pri donošenju ocjene o privrednoj dinamici Zadra između 1400. i 1600, što znači da neće biti posve ispravan autorov konačni zaključak da građa o obrtima »svakako mijenja naše predodžbe o dubini ekonomskog opadanja grada« (91).

O istom pitanju, utjecaju Venecije i Turske na gospodarski razvitak dalmatinskih gradova, ali s drugačijeg stajališta, piše i T. R a u k a r, u prilogu *Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću*.^{97b}

O najvažnijoj proizvodnoj grani u srednjovjekovnom Zadru, proizvodnji soli, govori samo rad N. Č o l a k a *Proizvodnja i pomorska trgovina paškom solju do pada Paga pod mletačku vlast g. 1409*.⁹⁸ Budući da je autor svoj rad zasnovao samo na tiskanoj građi, a da je mnogo važnija izvorna građa iz HAZ-a (notarski spisi!) ostala neupotrijebljena, to on nije mogao pokazati svu složenost ekonomskih odnosa u proizvodnji soli.

⁹⁷ UZ Pskovskogo Ped. instituta, vyp. 32, Pskov 1966, 58—74.

^{97a} Radovi 24, 1977, 71—95.

^{97b} Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, 203—225.

⁹⁸ Pomorski zbornik I, Zadar 1963, 447—515.

O trgovini dalmatinskih gradova u XV st. i mletačkoj ekonomskoj politici u Dalmaciji nema cjelovita prikaza. Taj se problem, doduše, dodiruje u mnogim radovima, pa i u sintezama, ali im kao osnova najčešće služe samo mletačke trgovačko-carinske odredbe.⁹⁹ Pokušaji da se odrede karakteristike mletačke politike i stvarni opseg dalmatinske trgovine pod vlašću Venecije, ograničeni su na svega nekoliko radova.

Još 1928. G. Novak je, u prilogu *Quaternus izvoza iz Splita 1475—1476. godine*, pokazao da je Split još i u drugoj pol. XV st. vodio razmjerno živu trgovinu,¹⁰⁰ a T. Raukar je, raspravljajući *O nekim problemima hrvatske povijesti u XV st.*, upozorio da kretanje visine zadarskih carina u XV st. odražava i opći opseg zadarske trgovine u tom razdoblju.¹⁰¹ U radu *Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i pomorskim naseljima kotorskog zaliva*, Miloš Milošević razmatra značajke mletačke ekonomske politike prema Dalmaciji, napose prema Kotoru i Boki Kotorskoj, u razdoblju od XV do XVIII stoljeća.¹⁰² Autor raspravlja o odnosu između mletačkih ekonomskih načela i stvarne trgovačke prakse, pa zaključuje da je »uporna borba mletačkih vlasti da obezbijede poštovanje svojih pravnih i carinskih propisa [...] najsigurniji dokaz njihovog isto tako upornog nepoštovanja«.¹⁰³ S tim u vezi je i istraživanje o širim ekonomskim odnosima na Jadranu i vezama između dvije njegove obale od XV do XVIII st., čime se sve više zanima suvremena jugoslavenska i talijanska historiografija.¹⁰⁴

Neki radovi o razvitku trgovačkih i pomorskih odnosa u Dalmaciji u srednjem vijeku i u mletačkom razdoblju imaju općenito obilježje, ali im nedostaju elementi sinteze. Još 1907. je G. Sabalich u djelu *La Dalmazia nei commerci della Serenissima* (Zadar 1907) donio mnogo podataka o dalmatinskoj i zadarskoj trgovini, ali na žalost bez dovoljno kritičnosti i sustavnosti. Zadarskoj je trgovini pod mletačkom vlašću znatnim dijelom posvećen prilog N. Čolaka *Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke republike* (1963), ali je upravo za XV st. najoskudniji i ograničen na već otprilike poznate zaključke.¹⁰⁵ Ipak, u njemu ima korisnih podataka iz neobjelodanih izvora.

⁹⁹ Na primjer, u Tadićevu tekstu o Dalmaciji u Historiji naroda Jugoslavije II ili u knjizi M. Šunjića o Dalmaciji u XV stoljeću.

¹⁰⁰ Starohrvatska prosvjeta, N. S. II/1—2, Zagreb—Knin 1928, 92—102.

¹⁰¹ HZ XXI—XXII, 1968—69, 542—543.

¹⁰² Istorijski zapisi 3—4, Titograd 1973, 233—253.

¹⁰³ isto, 243.

¹⁰⁴ Od jugoslavenskih povjesničara valja prvenstveno spomenuti F. Gestrina (v. bilj. 6), a od talijanskih: C. Marciani, Le relazioni tra l'Adriatico orientale e l'Abruzzo nei secoli XV, XVI e XVII, Archivio storico italiano 1965/1, 14—47; S. Anselmi, Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento, Deputazione di Storia Patria per le Marche, Atti e memorie, Ser. VIII, vol. VI, Ancona 1969; R. Paci, La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico, Quaderni storici 13, Ancona 1970, 48—105; isti, La »scala« di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento, Deputazione di Storia Patria per le Venezie, Miscellanea di studi e memorie XIV, Venezia 1971. Usp. i prilog F. Gestrina, Trgovina s kožami v Markah v 15. in prvi polovini 16. stotletja, Zgodovinski časopis XXX, 1976/1—2, 23—35, i ondje navedenu literaturu.

¹⁰⁵ Pomorstvo grada Zadra, Zagreb 1964, 7—47.

Posebnim pitanjima bavi se nekoliko priloga. Na trgovačke veze između Zadra i drugih gradova na Jadranu u XV st. odnosi se samo rad S. Antoljaka o *Vezama između Zadra i Rijeke u srednjem vijeku*.¹⁰⁶ Kasnosrednjovjekovnu trgovinu solju u Zadru obrađuju dva rada: već spomenuta *Proizvodnja i pomorska trgovina paškom solju do pada Paga pod mletačku vlast g. 1409.* od N. Čolaka¹⁰⁷ i *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću* od T. Raukara.¹⁰⁸ Prvi je ograničen na razdoblje do g. 1409, a u drugom se trgovina solju u XV st. razmatra, na temelju neobjelodanjene građe iz HAZ-a, u sklopu mletačke ekonomske, prvenstveno carinske, politike.

Za poznavanje zadarsko-paške proizvodnje i trgovine solju u kasnom srednjem vijeku od velike su važnosti radovi francuskog povjesničara J.-C. Hocqueta, napose njegova knjiga *Le sel et la fortune de Venise, Volume 1, Production et monopole* (Lille 1978), u kojoj iscrpno opisuje mediteransko-jadransku proizvodnju soli i solnu politiku Mletačke republike.^{108a}

O trgovačkim društvima u Zadru u XV st. nema posebnih priloga. M. M. Frejdenberg se, u radu *Srednjovjekovna trgovina u Dalmaciji — problemi i argumenti*, osvrnuo na neke značajke zadarskih društava potkraj XIII i na početku XIV st.,¹⁰⁹ dok je T. Raukar, raspravljajući *O nekim obilježjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku*, iznio podatke o zadarskim trgovačkim društvima u prvoj četvrtini XV stoljeća.¹¹⁰ Isti je autor u *Prilozima o trgovačkom životu u Zadru XV stoljeća* opisao svakodnevni trgovački život u mletačkom Zadru, nastojeći utvrditi njegovu ekonomsku topografiju.¹¹¹

O poreznom sustavu u Zadru XV st. također nema posebna priloga, osim što je L. Calvi, u radu *La Dalmazia nel commercio dell'Adriatico fino al periodo moderno*, opisao najvažnije zadarske poreze u XV st., uglavnom prema stampama iz XVIII stoljeća.¹¹²

¹⁰⁶ Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci II, 1954, 5—18.

¹⁰⁷ v. bilj. 98.

¹⁰⁸ Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 7—8, Zagreb 1969—70, 19—79.

^{108a} Usp. i rasprave J.-C. Hocqueta: »Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée«, Zbornik Historijskog instituta JA 7, Zagreb 1974, 175—215; »Innovations techniques, climat, politique économique et fluctuations de la production du sel en Méditerranée«, Comptes rendus du 99e Congrès national des sociétés savantes, Fascicule V, Paris 1976, 53—68; »Commercio e navigazione in Adriatico: porto di Ancona, sale di Pago e marina di Ragusa (XIV—XVII secolo)«, Atti e memorie, Nuova serie — anno 82° (1977), Ancona 1978, 221—254.

¹⁰⁹ HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 391—410.

¹¹⁰ isto, 411—442. Usp. I. Vojce, Poslovanje dubrovničkih trgovskih družba na Balkanskom polotoku u drugi polovici XV. stoljeća, Zgodovinski časopis XXVIII, 1974/3—4, 215—222, i ondje navedenu literaturu.

¹¹¹ Spomenica Josipa Matasovića, 163—179.

¹¹² Rivista Dalmatica VIII/1—4, Zadar 1925—26.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB